

¹⁴ Dyjakowska M. Ibid. – S. 56.

¹⁵ Kochanowski J. K. Dzieje Akademii Zamojskiej. – Krakow, 1899–1900. – С. 56–57.

¹⁶ Ibid. – С. 56–57.

¹⁷ Ibid. – S. 40.

¹⁸ Петрушак Б. І. Там само. – С. 97.

¹⁹ Janik A., Notariusze publiczni mianowani w Akademii Zamojskiej w latach 1607–1767, – «Studia Źródłoznawcze», 1977. – S. 173.

²⁰ Witkowski W. Ibid. – S. 40.

²¹ Lutostawski J. Notariat w Łodzi w okresie międzywojennym. Łydz. 2011 \ \ Електронне джерело. Режим доступу: <http://www.archivia.com.pl/artykuly/notariusze-lodzcy-w-okresie-miedzywojennym.pdf>

Резюме

Бондарук В. О. Надання ступенів публічних нотаріусів в Замойській академії (1594–1784).

У статті, в контексті історичного розвитку публічного нотаріату на теренах Європи в середньовіччі, аналізується порядок надання ступеня публічного нотаріуса в Замойській академії (1594–1784), яка була створена й успішно функціонувала на етнічних руських землях Речі Посполитої. Замойська академія була єдиним навчальним закладом на цих теренах, якій буллою папи Климента VIII, було надане право присвоювати ступінь публічного нотаріуса. Воно реалізовувалося на основі «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Спосіб затвердження публічних нотаріусів»), який мав ознаки короткої інструкції для майбутніх нотаріусів і програми для іспиту. Проведене дослідження дозволяє краще усвідомити витоки і еволюцію публічного нотаріату, його роль в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: історія нотаріату, публічний нотаріус, ступінь публічного нотаріуса, «спосіб затвердження публічних нотаріусів», Замойська академія.

Резюме

Бондарук В. О. Предоставление степеней публичного нотариуса в Замойской академии (1594–1784).

В статье, в контексте исторического развития публичного нотариата на территории Европы в средневековье, анализируется порядок предоставления степени публичного нотариуса в Замойской академии (1594–1784), которая была создана и успешно функционировала на этнических русских землях Речи Посполитой. Замойская академия была единственным учебным заведением на этих территориях, которой буллой папы Климента VIII, было предоставлено право присваивать степень публичного нотариуса. Оно реализовывалось на основе «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Способ утверждения публичных нотариусов»), который имел признаки краткой инструкции для будущих нотариусов и программы для экзамена. Проведенное исследование позволяет лучше понять истоки и эволюцию публичного нотариата, его роль в тогдешнем обществе.

Ключевые слова: история нотариата, публичные нотариусы, степень публичного нотариуса, «способ утверждения публичных нотариусов», Замойская академия.

Summary

Bondaruk V. Providing degree of «public notaries» in Zamoyski Academy (1594-1784).

In the article analyzed the historical origins of public notaries and their development in the Middle Ages. Based on «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Notaries public approval method») makes an attempts to identify and distinguish the main process of degree provision of public notary in Zamoyski Academy (1594–1784). According to the «Notaries public approval method» that was used in Academy from the 1658 year, the term notary determined such an official (authorized by the Pope through universities and academies) that had public trust and engaged in rewriting cases (acts) by giving them appropriate form. The conducted research allows to better understand the origins and evolution of public notariate and its role in contemporary society.

Key words: history of notariate, public notary, public notary degree, «the way public notaries approval», Zamoyski Academy.

УДК 34 (091)/348

К. А. ГУБАР

Катерина Анатоліївна Губар, аспірантка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ПРАВА У КИЄВО–МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ ТА КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (XVIII – ПОЧ. XX СТ.)

У Києво-Могилянській академії (далі – КМА) та її фактичній наступниці Київській духовній академії (далі – КДА) ретельно зберігалися традиційні цінності української духовної освіти та науки. У них виховували найкращих богословів, вчених, державних діячів та інших достойних синів Українського народу. Київська академія (далі – КА) мала богословське спрямування, тому важливе місце в освітніх курсах відводилося вивченню церковного права як сукупності всіх норм і законів, які стосуються життя церкви і відносин церкви з державою¹.

© К. А. Губар, 2014

Зауважимо, що до цього часу правознавцями практично не вивчався здобутки КМА–КДА в правовій сфері, тому історіографія проблеми окреслюється переважно працями професорів, які викладали в КА, а також працями істориків і філософів, насамперед: В. І. Асоченського, С. Т. Голубева, Ф. І. Тітова, В. М. Нічик, В. С. Горського, М. Л. Ткачук, З. І. Хижняк, Н. Г. Мозгової, Л. М. Алексієвця. З огляду на це основним джерелом для нас є архівний матеріал, зокрема фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Система навчання в КМА 1633 р. складалась із 8 класів: фари (вона ж аналогія), інфими, граматики, синтаксими – нижчі класи; поезії (піітики), риторики – середні; філософії і богослов'я – вищі². В останньому класі богослов'я викладались юридичні науки.

По закінченню богословського класу, студент набував повну академічну освіту. Керівництвом до вивчення богословських наук спочатку було богослов'я Фоми Аквінського, але професори у своїх лекціях користувались тільки формою його системи, вкладаючи в неї православний зміст. У другій пол. XVIII ст. вона була замінена системою викладання Феодана Прокоповича, яка вже відходила від схоластичного методу. Згодом, до кінця XVIII ст. керівництвом з богослов'я стало «Православне вчення або скорочена Християнська богословія» преосвященного Платона. До основних дисциплін богословського спрямування додавалось опанування церковного статуту, а по кормчій книзі* вивчалось канонічне право³.

Духовним регламентом 1721 р. засновувались академії нового типу, в яких визначалось викладання: 1) граматики разом із географією та історією, 2) арифметики та геометрії, 3) логіки або діалектики, 4) риторики разом або нарізно із поетичним вченням, 5) фізики разом із короткою метафізикою, 6) політики короткої Пуффендорфовой «аще она потребна судиться быть»⁴, яку можна було додавати до вивчення діалектики, та 7) богослов'я. Студенти мали вивчати грецьку та єврейську мови. Маємо згадку, що у другій чверті XVIII ст. інколи викладалось церковне законодавство⁵. Також знаходимо у Ф. І. Тітова твердження, що в Академії за Уставом 1798 р. в богословському класі вивчалась кормча книга⁶.

Вагомий внесок в академічну справу, серед іншого в юридичну науку зробив митрополит **Рафаїл Заборовський** (1676–1747) – митрополит Київський, Галицький і всієї Малоросії⁷. У 1738 р. для підняття просвітництва в Академії Рафаїл розширив коло наук, які викладались в КМА, зокрема ввів викладання церковної історії, математики та каноніки⁸.

Відповідно до словників православної термінології: Каноніка – наука, яка викладає в систематичному вигляді норми, що містяться в давніх церковних правилах і дає керівництво для правильного і ґрунтовного їх розуміння, головним змістом якої є правила давньої вселенської церкви, або це так зване «канонічне право». При введенні цієї науки до предметів викладання в духовних академіях, вона була названа «канонічним правом», згодом назву замінили на «церковне законодавство», а далі – на «церковне право», яке поділялося на внутрішнє і зовнішнє, – перше містить попередні поняття церковного права, друге стосується відносин церкви і держави та майнових справ.

Якщо догматика з'ясує внутрішню сторону церкви, то церковне право – зовнішню: устрій, ставлення до інших суспільних союзів, дисципліну. Церковне право не лише містить норми, які визначають внутрішнє життя церкви, а й охоплює право держави, що визначає її зовнішнє становище. У Росії ознайомлення з церковним правом у вищих духовних навчальних закладах розпочалося в другій половині XVIII ст. із вивченням церковних правил по Кормчій книзі. Практичний характер цієї науки скерував її до діючих постанов місцево-руської церковної та світської влади і поставив перед нею завдання звести ці місцеві постановлення до однієї системи разом із правилами давньої вселенської церкви. У такій побудові правила давньої вселенської церкви мали займати місце фундаменту, а пізніші і діючі постанови – значення її частин⁹.

У навчальних програмах професорів КА не було єдності щодо назви відповідної дисципліни. Схожі за змістом програми могли визначати свій предмет і як «канонічне», і як «церковне» право. Натомість у західноєвропейських країнах ці поняття розрізнялися. Під канонічним правом розумілася сукупність усіх постанов, що походять від церкви, незалежно від того, чи були вони предметом церковних або громадянських відносин. А під церковним – сукупністю норм, що походять як від церкви, так і від держави, але регулюють суто церковні відносини. На православному Сході церковне законодавство завжди взаємодіяло з державними законами і відповідало їм, тому таке розходження у назвах не мало значення¹⁰.

У новій Академії, після її перетворень (КМА було закрито в 1817 р., а на її місці в 1819 р. відкрита КДА)¹¹, викладання церковного права було започатковане кафедральним протоієреєм Києво-Софіївського собору, заслуженим ординарним професором університету Св. Володимира та КДА, доктором богослов'я **Іваном Михайловичем Скворцовим** (1795–1863 рр.)¹².

У Статуті духовних академії зазначалось, що: «канонічне право нашої церкви досі не приведено в належний порядок і має бути пояснено власними дослідженнями професора». Стимулом для керівництва КДА стало заснування в Університеті Св. Володимира кафедри церковного права та призначенням на неї

* У 1653 р. була видана Друкована кормча книга (Никонівська), яка й стала використовуватись у широкому вжитку, тому у всіх джерелах того часу перестали уточнювати назву кормчої, вказувалось лише «кормча книга», що вже передбачало саме Друковану кормчу. Також зауважимо, що в 1787 р. була видана Катерининська кормча книга, але викладання канонічного права в КМА почалось раніше означеного року, тому ми можемо стверджувати, що курс канонічного права в Академії вівся саме по Друкованій кормчій книзі до 1787 р. А вже після видачі Катерининської кормчої, скоріш за все, й у викладанні означеної науки стали застосовувати останню.

професора І. М. Скворцова. Невдовзі відповідно до пропозиції ректора Академії та постанови Конференції, журналом від 1 лютого 1837 р. до навчальної програми КА було введено «церковне право», яке доручили викладати І. М. Скворцову¹³.

У 1848 р. професор видав курс «Записки з церковного законодавства» як скорочений варіант керівництва до вивчення церковних законів і канонічного права¹⁴. Невдовзі Синод доручив переробити цю працю на посібник для всіх вищих навчальних закладів¹⁵.

І. М. Скворцов так визначав предмет церковного законодавства: «... Церква має свої особливі закони, якими зберігається в ній богостворений порядок і спрямовується життя та діяльність членів її до загального високого блага їх. Ці закони Церкви вселенської можуть бути названі в найтіснішому розумінні церковними; але вони зазвичай з'єднуються, хоч і не змішуються, з тими законами, яким, починаючи з часів християнських Государів, підпорядковуються окремі церкви, за властивістю положення свого в тій чи іншій державі, і які називаються церковно-цивільними. Закони першого порядку давні законодавці визначали словом «правило». Закони другого порядку називали «закон», а з'єднання тих чи інших називали словом Номоканон. І ті, й інші складають предмет Церковного законодавства».

Стосовно структури науки церковного законодавства І. М. Скворцов зазначав: «при різноманітності правил і законів, уживаних Церквою, – власне церковних і церковно-цивільних, урядових і судових, богослужбових і моральних, не легко привести їх до систематичної єдності <...>». Отже, система, покладену в основу «Записок», мала дві частини: по-перше, – це склад і устрій тіла церкви, або тих сил і засобів, якими цей устрій здійснюється, і по-друге, перелік тих дій, якими церква влаштує життя своїх членів. Враховуючи з однієї сторони відносини православної церкви з державою, а з іншої – вплив її діяльності на людей, які не належать до церкви, І. М. Скворцов структурував науку церковного законодавства так.

Частина перша мала назву «Склад і благоустрій Церкви». Включала розгляд питань: про властивості влади та управління в церкві загалом, що розглядається як в самій собі, так і в союзі з державою. Висвітлювалося питання про церковне правління (ієрархія), про найближчих служителів церкви (про духовництво загалом та зокрема) та про речові засоби церкви (про храми, церковні речі, церковну власність).

Частина друга під назвою «Коло и спосіб дій церкви» відповідно включала питання про церковне вчення, про богослужіння і священнодійства. Розглядалися питання про церковний суд та церковне благочиння (дисципліну). А також про дії церкви відносно іновірів¹⁶.

На виконання згаданого вище доручення І. М. Скворцовим 22 серпня 1850 р. було надано в Синод виправлений та доповнений примірник «Записок». Проте лише 1856 р. Синодом дозволено надрукувати друге видання цієї праці. Третє та останнє видання «Записок» побачило світ 1861 р.¹⁷.

Праці І. М. Скворцова окреслили шлях розвитку викладання і наукового дослідження церковного права на багато років вперед. Його безперечною заслугою є створення першої в Російській імперії програми викладання церковного законодавства у вищих навчальних закладах, яка стала орієнтиром для багатьох наступних поколінь освітян і науковців, що працювали у царині церковного права.

При введенні до навчальних програм в КДА курсу церковного права, свої пропозиції вносив **Віктор Іпатєвич Аскоченський** (1813–1879) – колезький радник, голова цивільної палати, літератор¹⁸. Він запропонував ввести в духовні навчальні заклади вивчення цивільного права. В архівних фондах нами знайдено «Представлення Синоду про введення в курс академічного навчання правознавства, зіставленого паном Аскоченським. (1857 р.). Справа по конференції за 1857 р., з приводу подачі Аскоченським проекту про введення в курс Академії правознавства». Відповідно в документі значиться рішення Конференції КДА від 25 квітня 1857 р., про те, що знання вітчизняних законів для вихованців Духовних академії і семінарій є корисним, але для опанування означеного предмету, виходячи із пропозицій В. І. Аскоченського, студентам потрібно спочатку вивчити декілька томів Зводу Законів, а потім приступити до практичних занять щодо їх застосування. Така наука потребувала б великий об'єм часу викладання, та відволікала б студентів від богословських предметів, котрі вони зобов'язані вивчати в повноті. Якщо ж викладання обмежити простим читанням статей зі Зводу Законів, а вивчення, видаляючи із програми всі «вчені роздуми і теорії, звичайні на університетських кафедрах», то від такого навчання важко чекати якої-небудь користі.

«Досвід показує, що ті, хто дістав освіту в духовно-навчальних закладах, вступаючи на цивільну службу, скоро звикають до юридичного порядку та законності, як прикладом тому може слугувати сам пан укладач проекту, який виявляє бажання викладати юриспруденцію в Академії, і відповідно має в ній ґрунтовні знання, хоча він й не вивчав законів за час свого виховання в духовних училищах й був недовго в цивільній службі.

А щоб сприяти наскільки можливо вихованцям духовних Академії і семінарій в отриманні нездоланих для них відомостей, стосовно законів цивільних, можна зробити так, щоб посібники для вивчення законодавства вітчизняного були не тільки в Академічних, а й в семінарських бібліотеках і щоб начальство заохочувало тих, хто вчиться до застосування цих підручників. Добре також поставити в обов'язок викладачам церковного законодавства, щоб вони окрім викладання канонічного права, розповідали своїм слухачам відомості по тим законам цивільним, які найбільше потрібно знати або яких дотримуватись в майбутній їх пастирській службі, так само як і про самі посібники печатні (для вивчення означених законів)»¹⁹.

Тож, намагання ввести в академію паростки світської освіти, зокрема у вивченні цивільного права за університетським зразком, не увінчалися успіхом. Адже випускники КДА, в міру отриманих ними знань, при необхідності з легкістю опановували юриспруденцію, що й стало вирішальним у визначенні потреби вивчення цивільного права в духовних закладах.

Відтак викладання церковного права в КДА розпочалося 1 лютого 1837 р. І. М. Сковрцовим та продовжувалося і удосконалювалося його наступниками. Нам вдалося знайти декілька не підписаних програм наступника професора з канонічного права, зокрема за 1863–1865 р.²⁰. Але в нас є підстави стверджувати, що означені програми належать **Петру Олександровичу Лашкарьову** (1833–1899) – юристу, професору КДА та приват-доценту Київського університету по кафедрі канонічного права²¹.

Всі праці П. О. Лашкарьова (крім «Церковно-історичного нарису про Патріарха Никона») стосуються церковної археології та церковного права. До нового статуту 1869 р. в духовних Академіях церковна археологія та канонічне право становили одну кафедру. Петро Олексійович після закінчення навчання у 1859 р., обраний викладачем на цю кафедру та займався загальною проблематикою обох наук. Від 1869 р. церковне право та церковна археологія були розділені, для кожної із означених наук існувала окрема кафедра. Тоді П. О. Лашкарьов залишився за власним бажанням професором виключно церковного права²². Відтак припускаємо, що професор викладав церковне право разом із іншими науками вже з 1859 р., а після поділу кафедри у 1869 р. – зосередився виключно на означеній дисципліні²³.

Звернемо увагу на програму П. О. Лашкарьова, що мала назву «Огляд уроків з канонічного права, прочитаних студентам КДА вищого відділення ХХІІ курсу, за першу половину 1863/64 навч. р.». Порівняно із програмою І. М. Сковцова, в ній містився значний за обсягом розділ «Історія загального церковного права», який складався з двох підрозділів: аналізу історичного характеру церковного права та дослідження періодів розвитку церковного права. В іншій програмі, яка доповнювала попередню, та називалась «Огляд тих же уроків за другу половину 1863/64 і першу 1864/65 навч. р.»²⁴, вказувалося, що у другому півріччі студенти продовжували вивчати розділ «Історія загального церковного права». Належне місце відводилося законодавству імператорів Костянтина Великого, Феодосія Великого та Юстиніана. Також вивчались постанови соборів вселенських і помісних, які прийняті в основу церковного устрою і управління вселенської церкви. Досліджувались збірки церковних канонів і церковно-цивільних законів на Сході (збірники ІV століття, збірники Іоанна Схоластика, Номоканон патріарха Фотія) та Заході (Діонісія Малого, Ісидора Севільського, Лжеісидора). До аналізу церковного законодавства додавалися «Скорочення і тлумачення церковних законів Стефана Ефеського, Зонари, Вальсамона, Арістіна та інших».

Окремий розділ програми присвячувався історії руського церковного права, що починався із загальних понять та переходив у характеристику двох найважливіших періодів історії цього права. Період перший включав, по-перше, канонічні й історичні підстави залежності давньоруської церкви від Константинопольської. По-друге, цивільні права руської церкви на підставі: статуту Св. Володимира, статуту Ярослава, статутних грамот удільних князів, ханських ярликів, статутної грамоти великого князя Василя Дмитровича. По-третє, закони, які діяли по управлінню та суду церковному. Сюди входили: грецький Номоканон, додаткова до Номоканону стаття, та закони руські: правила митрополита Іоагена, питання Кірика, правило митрополита Кирила та ін. Період другий стосувався історії та канонічних підстав, на яких утворилась незалежність і автокефалія руської церкви.

У програмі за 1873/4 навч. р.²⁵, П. О. Лашкарьов надавав загальну схему свого викладання в Академії. На початку програми професор вказує, що одразу після викладу попередніх понять про церковне право і загального нарису його джерел, він розглядатиме а) історію церковного права, і б) його систему. В історії церковного права зосереджується на пам'ятках церковного законодавства або на так званій зовнішній історії права, залишаючи можливість звертатись до його внутрішньої історії при викладі самої системи права. Щодо системи церковного права, то після загального огляду стану науки церковного правознавства на Заході і в Росії наводився аналіз постанов вселенських соборів, правил соборів помісних і правил Св. Отців, схвалених для загального керівництва соборами вселенськими. Програма П. О. Лашкарьова, на відміну від програм його попередників доповнилась питаннями про організацію зовнішнього церковного управління церкви: розглядалися єпархії (митрополії), дієцезії (патріархати). Досліджувались собори єпархіальні та дієцезальні, питання про митрополитів, екзархів і патріарха як представника соборної єпархіальної та дієцезальної влади.

Професор приділяв увагу вивченню організації вищого управління в церкві руській, зокрема: автокефалії церкви руської та її меж, діяльності Святійшого правлячого Синоду, організації єпископського та пресвітерського управління. Окрім питань про звання священнослужителів і кліриків, програма доповнилась аналізом правил і обов'язків таких звань і церковних станів: мирян (народу), християн, відлучених, адептів, віруючих, каючихся, вдів, незайманих, аскетів і чернецтва.

Звернемо увагу на останні програми професора, зокрема на «Читання з церковного права для студентів ІV курсу КДА на 1897/98 навч. роки», та «читання з церковного права для студентів ІІІ курсу КДА на 1897/98 навч. р.». Вступні поняття про науку та історія церковного права викладались на ІІІ-му курсі. Зміст та структура викладання відповідали першим програмам професора. Утім, дещо більша увага приділялась видам права, зокрема П. О. Лашкарьов, окреслюючи загальні види права, виділяв окремі підрозділи спеціально-церковного права (за основами церковного права, за формами, за часом його утворення, по колу дії, по дійсному застосуванню тих чи інших законів його в певний час, по предметам права), характеризував відношення спеціально-церковного до церковно-цивільного права та визначав підрозділи церковно-цивільного права.

Викладання означеної дисципліни для студентів ІV курсу починалось із другого розділу «Система церковного права». Ця частина співпадає із вже описаною нами відповідною частиною програми. Зауважимо тільки, що тут відділи: «Про церковне вчення», «Про таїнства церковні», «Про свята і пости» (новий відділ),

«Церковно-речове право» та «Суд церковний» були об'єднані в єдину частину під назвою «Релігійне і релігійно-цивільне право православної церкви. (Підстава і порядок церковного права і суду)»²⁶.

Певний внесок у викладання церковного права в КМА зробив визначний історик професор **Федір Іванович Тітов** (1864–1935). Він читав цей курс як додатковий через смерть П. О. Лашкарьова та відсутність викладача церковного права від 5 вересня 1899 р. до 15 серпня 1900 р.²⁷. У нашому розпорядженні є «Програма читань церковного права для студентів IV курсу КДА у 1899–1900 навч. р.», яка свідчить, що професор загалом додержувався системи, апробованої його попередниками. Єдине, що висвітлювалось докладніше, це дослідження «законовиконавчої» влади в церкві, зокрема дотримання, поширення і охорона вчення православної церкви та аналіз церковно-судової влади. У межах останньої надавалась характеристика суду в справах суперечок і сперечань, провин і злочинів. Вагоме значення мало вивчення церковного судоустрою та судочинства. У програмі Ф. І. Тітова почала приділятися увага шлюбному та шлюбно-розлучному праву²⁸.

У 1900–1919 рр. церковне право в КДА викладав **Федір Іванович Міщенко** (1874–1929) – український правознавець, професор, академік УАН з 1920 р.²⁹. Як свідчить «Програма читань церковного права за 1900–1901 навч. р.», професору вдалося збагатити викладання цієї дисципліни ґрунтовним аналізом змісту церковної влади. У межах останньої вирізнялась, по-перше, влада вчителства (*potestas magisterii*), що включала: церковне учительство (проповідь, охорона істин віри, місіонерство) та громадське учительство (школи, навчальні заклади). По-друге, влада освячення (*potestas ordinis*) по відношенню до всього церковного товариства (*ius liturgicum*) та до окремих осіб (канонічні постанови щодо таїнств і обрядів, як-то: хрещення, покаяння, причащення, присяги і поховання). По-третє, влада правління (*potestas jurisdictionis*), що включала законодавчу, адміністративну (заміщення, відкриття, зміну церковних посад) спостережну, та судову (церковний суд). По-четверте, влада церкви як майнового власника або майнове право. Також професором було запропоноване вивчення ставлення православної церкви до інших віросповідань і взагалі до діянь і осіб, що до неї не належить³⁰.

Нам вдалося знайти «Конспект лекцій по церковному праву, прочитаних студентам КДА у 1908–1909, та 1912 р.»³¹, сам документ вміщає два схожі тексти. Під конспектом є підпис: «Куц Андрій, 24 березня 1913 р.». А на звороті останнього аркушу значиться «печатали Сірадзе і Разумов». Стосовно Куца Андрія, то про нього нам відомо мало, зокрема, що він закінчив КДА (випуск 1914 р.) та вдостояний ступеня кандидата богослов'я³². Тобто в час написання конспекту, останній був студентом. В цей час в Академії курс церковного права викладав Ф. І. Міщенко, отже відповідний рукописний матеріал, скоріш за все і є законспектованими студентами лекції професора Ф. І. Міщенка.

Означений конспект із «церковного права» починається з «лекцій, читаних студентам 3-го курсу в 1908/9 навч. р.». У відділі «Поняття про право», розглядалися: норми, закони юридичні і закони природи, норми етичні та норми технічні. Найсуттєвішою ознакою і основним елементом в понятті права є поняття норми, правила, закону або веління. За розбіжністю областей, в яких діє закон, він виявляється то як закон природи, то як правило техніки (мистецтво), то як етичний закон, у широкому сенсі цього слова. Звідси і троякий, окрім юридичного вид норм, як 1) законів природи, 2) як норм технічних, 3) норм етичних. Норми юридичні а) як уявлення, дані у свідомості, ідеальні, стосуються того, що повинно бути; тому б) припускають можливість ухилення від них. Тоді як закони природи діють механічно. Отже, юридичні норми – це веління, звернені до вільної волі, положення, що допускають свободу волі. А закони природи – безумовний спосіб існування і дії.

Також вивчались відділи: «Про науку церковного права», «Її історія, задача, метод», «Східний період», «Західний період». Тут вирізняли: перший період в історії західної науки – схоластико-екзегетичний, другий період літератури церковного права на заході – від реформації до історичної школи (XVI – перша чверть XIX), та третій період (XIX ст.) – виникнення історичної школи правознавства. Належне місце займало дослідження правових учень відомих мислителів, наприклад, Соколова, Заозерного і т. д. Досліджувались поняття про джерела права загалом, джерела церковного права та Св. Передання, а також джерела пізнання права та історія джерел церковного права.

Аналізувалось й місце Кормчої у системі джерел церковного права. Зокрема, характеризуючи значну кількість її списків, зосереджувалися на Друкованій кормчій (1650–1653 р.). Також зверталась увага на спроби заміни старого перекладу кормчої новим. Перше синодальне видання, йдеться в конспекті, передруковувалося кілька разів до 1839 р., коли Св. Синодом був виданий новий переклад Синтагми Фотія, під заголовком: «Книга правил Св. Апостолів, Св. Соборів вселенських і помісних, і Св. Отців.» Ця книга відрізняється від старої кормчої тим, що в ній поміщений переклад повного тексту церковних канонів, але без тлумачень. До деяких правил додано від імені Св. Синоду пояснювальні примітки. Прийняття «книги правил» не зупинило дію кормчої. Юридичний авторитет Друкованої кормчої спирався на затвердження її царською владою. Мотивом до друку «книги правил» було видання повного тексту канонів, замість скороченого, а не скасування кормчої книги. Окремо вивчалась й система церковного права, аналізувався церковний устрій і церковне управління, досліджувались питання про ієрархію та оч.³³

20 березня 1919 р. відповідною постановою Народного комісаріату освіти, викладання богослов'я та церковного права було скасовано³⁴. Відтак останнім професором у досліджуваній період, який читав у КДА церковне право, був Федір Іванович Міщенко.

Отже, в КМА у вищому класі богослов'я викладалось канонічне право за кормчою книгою. Можемо припустити, що викладання канонічного права почалося вже після того, як Київська школа перетворилась на

колегію. Також ми знаємо про пропозицію, означену в Духовному регламенті, написану Ф. Прокоповичем, про додання до викладацького курсу основ політичного вчення за Пуффендорфом. Утім, не збереглося відомостей про практичне виконання цього пункту Духовного регламенту. Тобто, можна лише припускати наявність у програмах КМА канонічного права від 1632 р. до оч. XVIII ст. Але ми точно знаємо, що саме у другій чверті XVIII ст. Рафаїлом Заборовським канонічне право було введено в загальний курс наук КМА. Після перетворень 1817–1819 рр. КМА у КДА, І. М. Сковрцовим був запроваджений систематизований курс церковного права, після чого означена наука утвердилася у подальших навчальних програмах Академії та її викладання відбувалося на належному, ґрунтовному рівні.

¹ Олексійчук Л. В. Соціально-юридична характеристика церковного права // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Філософія. Політологія. 98/2010. – С. 14.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 304. – Спр. Дис. 1292. – Арк. 53; ІР НБУВ. – Ф. 304. – Спр. Дис. 1418. – Арк. 43; *Петров Н. И.* Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды // Труды Киевской духовной академии. – декабрь, 1902 г. – С. 600; Профессор протоиерей *Федор Титов*. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – К.: Гопак, 2003. – С. 112.

³ ІР НБУВ. – Ф. 304. – Спр. Дис. 1292. – Арк. 53, 70–72.

⁴ Регламент или Устав духовных коллегий, по которому она знает должинства своя, и всех духовных чинов, також и мирских лиц, поелику она Управлению Духовному подлежат, и при том в отправлении дел своих ступать имеет; Виктор Смирнов Феофан Прокопович. – М.: Товарищество «Соратник», 1994. – С. 167; *Петров Н. И.* Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды // Указ. соч. – С. 600–601.

⁵ *Петров Н. И.* Первый (малороссийский) период. Указ. соч. – С. 602.

⁶ Профессор протоиерей Федор Титов. Указ. соч. – С. 269.

⁷ *Хижняк З. І.* Заборовський Михайло, чернець ім'я Рафаїл // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / В. С. Брюховецький (відп. ред.), З. І. Хижняк (наук. ред, упоряд.). – Енциклоп. вид. – К.: ВД «КМ Академія», 2001. – С. 213; Прот. Орловський П. І. Сказания о блаженном Рафаиле митрополите Киевском // Труды Киевской духовной академии. – Июнь, 1908. – С. 234–237.

⁸ Прот. Орловський П. І. Указ. соч. – С. 461–462.

⁹ Каноніка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fxweek.info/k/2146-kanonika>; Проф. *Бердников И.* Каноника // Православная богословская энциклопедия. – Том VIII, под ред. Н. Н. Глубоковского. – СПб., 1907. – С. 421.

¹⁰ *Дорская А. А.* История науки церковного права Российской империи конца XVIII – начала XX вв. // Вестник молодых ученых 3'2004. – Серия: исторические науки 2'2004. – С. 13–14.

¹¹ Профессор протоиерей *Федор Титов*. Указ. соч. – С. 337–338.

¹² *Черкас А.* Сковрцов Иоан Михайлович // Русский биографический словарь. – Т. XVIII. – СПб., 1904. – С. 546; Профессор протоиерей *Федор Титов*. Указ. соч. – С. 535; *Куценко Н. А.* Иван Михайлович Сковрцов – первый профессор философии в Киевской духовной академии // История философии. – Вып. 9. – М.: ИФ РАН, 2002. – С. 47, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iph.gas.ru/page51246970.htm>; *Фаворов Н. А.* Сковрцов Иван Михайлович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / под ред. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 606–607.

¹³ *Аскоченский В. И.* История Киевской Духовной академии, по преобразовании ее в 1819 году. – СПб., 1863. – С. 155.

¹⁴ *Черкас А.* Указ. соч. – С. 549.

¹⁵ *Аскоченский В. И.* Указ. соч. – С. 278.

¹⁶ *Сковрцов И. М.* Записки по церковному законоведению. – К., 1848. – С. 1–2, 11–13.

¹⁷ *Черкас А.* Указ. соч. – С. 549.

¹⁸ Виктор Ипатьевич Аскоченский // Русский биографический словарь. – Т. II. Алексинский – Бестужев-Рюмин. – СПб: Тип. Главного управления уделов, 1900. – С. 348–350.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 560. – Арк. 1–4.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 667. – Арк. 80.

²¹ Лашкарев Петр Александрович // Справочник научных обществ России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.snor.ru/?an=pers_224

²² ІР НБУВ. – Ф. 175. – Спр. 1643. – Арк. 1–2.

²³ Труды Киевской духовной академии. – К., 1870. Январь. – С. 8.

²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 667. – Арк. 28–30.

²⁵ Там само. – Спр. 1082. – Арк. 120.

²⁶ Там само. – Спр. 2407. – Арк. 45, 47–49.

²⁷ Профессор протоиерей *Федор Титов*. Указ. соч. – С. XLIV, LXVII.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 2522. – Арк. 128–129.

²⁹ *Гуцал П. З.* Міщенко Федір Іванович // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К.: Укр. Енциклопедія, 2001. – С. 740.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 2523. – Арк. 129, 131–132.

³¹ ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 2630. – Арк. 1–164.

³² *Куц Андрей* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/kievda.html>

³³ ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 2630. – Арк. 26–162.

³⁴ Постановление народного комиссариата просвещения об отмене балльной системы, прекращении чтения некоторых курсов и признании других необязательными. В «Известиях Всеукр. Ц. И. К. Советов и Х. С. Р. Д.» От 21 марта 1919 г. за № 72.

Резюме

Губар К. А. Розвиток церковного права у навчальному процесі Києво-Могилянської та Київської духовної академії (XVIII – поч. ХХ ст.).

Здійснюється огляд та аналіз викладання церковного права в Києво-Могилянській академії та Київській духовній академії. Характеризуються програми викладання церковного та канонічного права. Подаються короткі відомості про професорів: Ф. Прокоровича, Р. Заборовського, І. М. Скворцова, П. О. Лашкарьова, Ф. І. Тітова, Ф. І. Міщенко, котрі викладали церковне право в Академії.

Ключові слова: історія українського права, юридична освіта, юридична наука, держава, церква, Києво-Могилянська академія, Київська духовна академія, освітні програми, канонічне право, церковне право.

Резюме

Губарь Е. А. Развитие церковного права в учебном процессе Киево-Могилянской и Киевской духовной академии (XVIII – нач. ХХ в.).

Осуществляется обзор и анализ преподавания церковного права в Киево-Могилянской академии и Киевской духовной академии. Характеризуются программы церковного и канонического права. Приводятся краткие биографические сведения о профессорах: Ф. Прокоровиче, Р. Заборовском, И. М. Скворцове, П. А. Лашкареве, Ф. И. Титове, Ф. И. Мищенко, которые преподавали церковное право в Академии.

Ключевые слова: история украинского права, юридическое образование, юридическая наука, государство, церковь, Киево-Могилянская академия, Киевская духовная академия, учебные программы, каноническое право, церковное право.

Summary

Gubar K. Development of church law in the educational process of the Kyiv-Mohyla Academy and Kyiv Theological Academy (XVIII – early XX).

Is carried out a review and analysis of the teaching of ecclesiastical law at the Kyiv-Mohyla Academy and Kyiv Theological Academy. We give a description programs of the canon law and ecclesiastical law. Served brief biographical information about the professors: F. Prokoryovych, R. Zaborowski, I. Skvortsov, P. Lashkaryov, F. Titov, F. Mishchenko, who taught ecclesiastical law at the Academy.

Key words: History Ukrainian law, legal education, legal science, state, church, Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv Theological Academy, curriculum, canon law, ecclesiastical law.

УДК 343.137 (091)

О. І. ДУБОВИК

Ольга Ігорівна Дубовик, здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АЛЬТЕРНАТИВНЕ ПРАВОСУДДЯ: РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ В 70–90 РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Інтеграція України у світову та європейську спільноту вимагає від нашої держави адаптування національного законодавства до міжнародних стандартів і зобов'язань. Особливо це стосується кримінального процесу, через який здійснюється охорона важливих конституційних прав, свобод та інтересів громадян, з урахуванням реалій розвитку українського суспільства.

Сучасна міжнародна і європейська концепція захисту прав людини, яка відображена у ряді міжнародних документів, свідчить про тенденції відмови світової спільноти від виключно каральної реакції на злочин, яка не може належним чином забезпечити як права осіб, що його вчинили, так і потерпілих. Це зумовлює необхідність закріплення нового підходу до кримінального процесу, який реалізується через концепцію відновного правосуддя.

Важливість відновного правосуддя підтверджується й тим, що цю проблему досліджували багато вітчизняних та зарубіжних учених. Серед вітчизняних дослідників – І. А. Войтюк, А. О. Горова, Т. А. Денисова, В. В. Землянська, І. І. Ємельянова, В. Д. Каневська, О. В. Коваленко, Р. Г. Коваль, І. М. Козьяков, М. В. Костицький. Серед закордонних науковців відновне правосуддя досліджували І. Айртсен, Д. Ван Несс, Дж. Брейтуейт, Я. Валюк, Б. Вос, Л. Головка, М. Гроенхейзен, Г. Зер, Р. Коатс, Л. Корнозова, Н. Крісті, Д. Маєрс, Дж. Максвелл, Р. Максудов, Т. Маршал.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі проведеного всебічного комплексного теоретичного аналізу й узагальнення міжнародного правового регулювання та досвіду розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо впровадження концепції відновного правосуддя у національне законодавство України.

Відновне правосуддя в такій формі, як воно існує сьогодні, зародилося у середині 70-х років ХХ ст. як рух за зміну поглядів на злочин та покарання. Підхід, що лежить в його основі, орієнтований на надання можливості сторонам конфлікту і суспільству в цілому самим впоратися з наслідками злочину.